

רמזי הפטרות ראש-השנה בפיוטי יוסי בן יוסי

מאת

חיים לובאן

א

הפייטן הראשון הידוע לנו בשמו הוא, כמפורסם, יוסי בן יוסי, שפעל בארץ-ישראל במאה הרביעית או החמישית לאחר חורבן הבית השני¹. פיוטו לסדר מלכיות-זכרונות-שופרות, שתחלתו „אהללה אלהי”², נהוג עד היום לאומרו במוסף ראש-השנה במנהגי אשכנז ופולין וכבר נודע לנו גם מרב סעדיה גאון שפלל אותו בתוך סידורו³. פיוט זה מחולק לשלושה חלקים, המיוסדים על אלף-בית כפול לכל חלק וחלק⁴. בסוף כל חלק וחלק — היינו מהאות ס ואילך — מופיעים לסיורגין תשעה פסוקים: פסוק מהתורה, פסוק מהכתובים ופסוק מהנביאים וחוזר חלילה; פסוקי החלק הראשון — למלכיות, פסוקי החלק השני — לזכרונות ופסוקי החלק השלישי לשופרות. נראה, ^{אוצר החכמה} שסדר זה, או בדומה לו, היה מקובל בימי קדם בארץ ישראל; שהרי גם ה„תקיעתא” של מישאל בירבי אלסטל⁵ מיוסדת בשיטה דומה: פסוק מהתורה, פסוק מהנביאים ופסוק מהכתובים⁶. במנהגנו (הידוע בשם: „תקיעתא דרב”)⁷ מיוסדים הפסוקים

1. סיכום הידוע עליו ועל פיוטיו: הרב נפתלי יעקב הכהן, „אוצר הגדולים — אלופי יעקב” [בני-ברק תשכ”ח], חלק ה, עמ’ קפ”קב. „מתחורי פיוט מתוך קדושתא ליום-כיפור המיוחדת ליוסי בן יוסי” נדפסו לאחרונה ע”י עזרא פליישר ב„קובץ על יד” סדרה חדשה, ספר ז (יז), עמ’ 79¹. וראה שם במבואו של המהדיר, בעיקר בהע’ 1. כן יש לציין, שבקטע הסידור הא”י העתיק, שתצלומו צורף למאמרו של מ’ מרגליות (ז”ל) בתרביץ כט, נזכר בסופו: „ליוסי בן יוסי”. אפשר שברכת-המזון המפויטת בעברו השני של הקטע (שתצלומו לא ניתן שם) חופרה ע”י פייטנו דגן?

2. ״ דוידון, אוצר השירה והפיוט (להלן: דוידון), אות א 1494.

3. עמ’ רכורכת. 4. האות ת — מרופעת.

5. פורסמה ע”י דוידון ב-JQR סדרה חדשה, כרך 8 (1917/8), עמ’ 431-454. חשוב ביותר הוא גם מבואו של המהדיר (שם עמ’ 425-430).

6. הקדמת הנביאים לכתובים — אינה ידועה ממקור אחר. וראה מבואו של דוידון, שם. ואפשר שדברי המתנזר ויטרי (עמ’ 370) בשם רבינו יצחק הלוי מכוונים לפולמוס על סדר הפסוקים בין המובא במשנה ובבבלי (ר”ה לב ב) ובין מנהג פייטני א”י הקדומים. וזה לשון המח”ו (שם): „בתקיעתא אינם כתובים המקראות כסדר של תורה ושל נביאים ושל כתובים”.

7. עליה — ראה הערת בובר במהדורת „פסיקתא דרב כהנא” שלו, עמ’ קג א, הע’ ז. בין החוקרים והמפרשים כאחד נתקבלה הדעה, שרב עצמו הוא מחבר ה„פתיחות” למלכויות וזכרונות ושופרות שבמנהגנו (השדה: סידור „עבודת ישראל” עמ’ 398; ״ש צורי, רב (ירושלים תרפ”ה), עמ’ 295 ואילך; ״ אלבוגן, תולדות התפלה והעבודה בישראל (ת”א תרפ”ד), עמ’ 101, ועוד). אולם כמדומה שיש להניח שהתפילות הן קדומות לזמנו, אלא שהיו נהוגות בבית מדרשו

לפי סדר של שלושה פסוקים מהתורה, שלושה מהכתובים ושלושה מהנביאים⁸, כידוע. הפסוקים כצורתם שבתקיעתא של יוסי בן יוסי — הושמטו במחזורי מנהג פולין⁹, אבל עדיין הם מופיעים במחזורי מנהג אשכנז, ומצויים הם כצורתם בסידור רב סעדיה גאון.

¹⁰אוצר החכמה

אין שינויים רבים בין הפסוקים שבתקיעתא דרב לבין הפסוקים שבפיוט „אהללה” — ברובם הם זהים בשתי המערכות. בכל זאת יש שינויים באחדים מהם; במאמרו זה נקדיש דיון לשני הפסוקים מהנביאים (ישעי' כד כג; מלאכי ג טז) הנמצאים אצל יוסי בן יוסי ואינם בתקיעתא דרב.

ב

הפסוק הראשון מופיע עד היום בנוסח התימנים¹⁰ בתפלת עשרת ימי תשובה¹¹: ותמלך אתה הוא ה' א' מהרה על כל מעשיך בירושלים עירך ובהר ציון משכן כבודך ונגד זקניך כבוד. ככתוב (ישעי' כד כג) וחפרה הלבנה ובושה החמה כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם ונגד זקניו

(„דבי רב“). ויש ראיות כבדימשקל להנחה זו. ראה לדוגמה: י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים (ירושלים תשכ"ד), עמ' 173-175 (שם הוכיח, שפתיחת המלוכות — „עלינו לשבח” נתקנה בימים שבית המקדש עמד על מכונו ושימשה כעין מדרש לאנשי המעמדות בקריאת „מעשה בראשית”); ר' חיים לשם, שבת ומועדי ישראל, חלק ג (ת"א תשכ"ט), עמ' 29 ואילך (שם הוא מוכיח¹² כי פתיחת השופרות — „אתה נגלית” — מושפעת בהרבה מדברי פילון האלכסנדרוני, וכנראה היתה התפילה הנז' רווחת בא"י כבר בזמן הבית. משנה חשיבות יש בהוכחת ר"ח לשם שם על זיקת המוטיב של מתן תורה לרעיון התקיעה בחצוצרות ובשופרות במקדש בדברי פילון — מוטיב שנוכח אותו להלן פרק ד; פרט זה מאשר את הנחתנו, שסדר „עשה לך שתי חצוצרות” היה נקרא בא"י בר"ה...). ועדיין הנושא טעון עיון וליבון מפורט, שאין כאן מקומו.

8. אלא שאנו מוסיפים בסמוך לחתימת הברכה פסוק עשירי מהתורה, כדי לצאת דעת ר' יוסי בבבלי ר"ה לב ב. ראה שם תוס' ד"ה מתחיל.

9. אלא שנשאר להם זכר בציון „חזן” המופיע לפני כל טור-מעבר הרומז לפסוק; היינו לפני כל טור, שאחריו בא במנהג אשכנז הפסוק כצורתו.

10. וכך נהגו גם בפרס ובסין. ראה נוסח פרס שהדפיסו אדלר ב-JQR כרך X (1898), עמ' 615. כידוע כך הוא גם הנוסח שבסוף ספר אהבה לרמב"ם כ"י אוקספורד, שהדפיסו ד' גולדשמידט בידיעות המכון ז, עמ' 206. וכבר נמצא הנוסח דנן גם בסידור רשב"ן מסג'למסה, בךדורו הקשיש של הרמב"ם. ראה: ג' וידר, לחקר מנהג בבל הקדמון, תרביץ כרך לו, עמ' 259.

11. היינו בכל עשרת הימים, ולא רק בר"ה וביוכ"פ. כך נוהגים התימנים המתפללים בנוסח תימן („בלדי“). פרט זה ידוע לכל המצוי במנהגי העדות. לפיכך יש להתפלא על חכם מובהק כנפתלי וידר הכותב (במאמרו הנ"ל, עמ' 137, הע' 3): „תהליך ההתפתחות (= של חדירת תפילת „ובכן תן פחדך” למנהג העדות שנהגו כמנהג בבל) הגיע לשיאו במנהג — שלא נתקיים — לשלבה גם בתפילת שמונה עשרה בכל עשרת ימי תשובה (רמב"ם, הלכות תפילה פ"ב הי"ט; טור או"ח, תקפ"ב)”. מנהג זה מתקיים גם האידנא. ראה: תפלאל „שיבת ציון” (הוצ' „אשכול”, ירושלים תשי"ב), חלק א, עמ' רנט.

כבוד. ונאמר (שמות טו יח) ה' ימלך לעולם ועד¹². ונאמר (ישעי' ה טז) ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה¹³. ברוך אתה ה' המלך הקדוש. כמדומה שתפילת 'ותמלך' היא שריד משיטת ר' יוחנן בן גורי (ר"ה פ"ד ה), המצרפת ברכת מלכויות לקדושת השם¹⁴; ונמצא שפסוק דנן שייך לפסוקי המלכויות. כמנהג ארץ הגליל בימי קדם¹⁵.

כמו כן מצאנו את הפסוק ישעי' כד כג בתפילה עתיקה למוסף יום הכיפורים¹⁶.

12. בשאר המנהגים בא כאן הפסוק המקביל בתהלים קמו י (ימלך ה' לעולם וגו'). ייתכן שלפנינו זכר משיטתו של ר' יוחנן בן גורי (לפי מסקנת הבבלי, ר"ה לב א) כי די באמירת ג פסוקים בלבד לכל אחת מברכות המלכויות, הזכרונות והשופרות; פסוק אחד מהתורה, פסוק אחד מהנביאים ופסוק אחד מהכתובים — ביחד ט פסוקים לכל ג הברכות. שהנה מצויים אצל התימנים פסוק למלכויות מהתורה (ה' ימלך) ופסוק מהנביאים (והפרה') ובשאר המנהגים — הפסוק מהכתובים (ימלך ה') ושלשתן ביחד ג פסוקי מלכויות בלבד לתפילת המלכויות, כשיטת ר' יוחנן בן גורי, כאמור להלן. לירושלמי (ר"ה פ"ד ה"ו) יש כאן שיטה אחרת בפירוש דברי ריב"ז: ג פסוקים בלבד לכל ג הברכות. ראה מ"ש ר"ש ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" מועד חלק ג, עמ' 1053, ובמקומות שצ"ן שם.

13. על זיקת פסוק 'ויגבה' לתפילת ראש השנה ועל מידת קדמותו נחלקו לאחרונה נ' וידר וא' מירסקי. פלוגתתם נידונה בהרחבה בכרכי "תרביץ": לג (עמ' 38 ואילך); לד (43-48, 286/5); לו (147-152; 256-262); לח (297-300). לדעתי, הצדק עם מירסקי (כרך לח, שם), שמצא לו סיוע במדרשים, שפסוק זה הוא מעצם ייסודה של ברכת קדושת השם. והמעין במאמרנו ייוכח שכך היא בעצם גם שיטתנו בהסקת מסקנות מהמדרשים השונים לליטורגית הימים הנוראים. אלא שלא ידע מירסקי כי באמת פסוק זה הוא מיסודו הפטרת פרשת "קדושים" — הפרשה שעדיין נקראת בר"ה ע"י הקראים. על עובדה זו הצביע כבר נ' פריד במאמרו הנזכר להלן פרק ג (= "סיני", כרך סב עמ' נו הע' 146). ז"א, שעצם ברכת "קדוש אתה" נוסדה על הפטרת היום.

14. השערה זו — בנוגע לתפילת "ובכן תן פתוך" בשלימותה — העלו כבר החוקרים בדורות הקודמים. ראה למשל: י' אלבוגן (בספרו הג"ל הע' 7), עמ' 100; סידור "תפלה שלמה", מפורש ע"י אמוראי וז' בהרב (הוצ' "יזרעאל", ת"א תשכ"ג), עמ' תקכב. ויש שפירשו כן בנוגע לקטע הראשון משלושת קטעי "ובכן" ובנוגע לקטע "ותמלך", שהוא "חתימה מעין הפתיחה" או "מעין חתימה סמוך לחתימה" (ראה ארחות חיים לרא"ה מלונל ב"דין סדר תפלת ר"ה", ועוד). עכ"פ לדעת כולם, הקטע "ותמלך" הוא "מלכויות". ומסתבר שאמנם הוא שריד משיטת ריב"ז. 15. מנהגו הוא כשיטת ר' עקיבא במשנתו (ר"ה פ"ד ה). ובירושלמי (פ"ד ה"ו) אמרו: "ביהודה נהגו כרבי עקיבא ובגליל כר' יוחנן בן גורי".

16. נדפסה ע"י י' אלבוגן ב-MGWJ כרך 55, עמ' 594. תפילה זו היא, כנראה, של נוסח א"י הקדום, שנהגו לומר ברכת מלכויות בשלמותה לא רק בר"ה — אלא גם ביהכ"פ. זכר לדבר מצוי גם ברוב מנהגי העדות בימינו, המשלבים במוסף יוהכ"פ שבחזרת הש"ץ גם את פתיחת המלכויות ("עלינו לשבח").

דרך אגב נעיר תשומת לב המעיין, שבתפילה קדומה זו שלמלכויות מצוטטים הפסוקים כב"כג שבישעיה כט. פסוקים אלה מסיימים — לאחר דילוג — הפטרת פרשת שמות במנהג אשכנז. ומכאן ראיה נוספת למה שהעלינו (להלן פרק ו) כי הסדרים שבראש ספר שמות היו נקראים

אין לפקפק איפוא כלל בזיקה המיוחדת של הפסוק הנז' בישעי' — לברכת המלכויות.

כן מצאנו את הפסוק השני (מלאכי ג טז) מרומז בחטיבת הזכרונות שבפיוט „אנסיכה מלכִי” לקלירי¹⁷. וכך נאמר בו בין השאר: „זכר גרון להקשב, מעם שמו חושב, גליות להשב, ביום תקע יזכור”. כאן מרומז הפסוק, שנשמט בדפוסים¹⁸, שבמלאכי ג טז: „אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע ויפתב ספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחשבי שמו”. כמו כן מצאנוהו לפסוק זה והוא מרומז בהדיא כאחד מפסוקי הזכרונות שב„קיקלר”¹⁹ שבקרובת ר' שמעון ב"ר יצחק לראש השנה²⁰, שנקלטה אף היא במחזורי אשכנז ופולין: „שומרי מצוותיו עוד ישובון לבצרון, נדברים יריאיו בהכשר ויתרון, ויקשב ה' וישמע ויפתב ספר זכרון, קדוש”.¹²³⁴⁵⁶⁷ נמצא שאין לפקפק גם כאן: מלאכי ג טז קשור קשר הדוק לברכת הזכרונות בר"ה.

ג

ברם, חשיבות רבה מכך טמונה בשני הפסוקים הנידונים, וזאת לאור הכלל החשוב שקבע לנו הח' נתן פריד באחד ממאמריו המאלפים²¹: „כל פסוקי התורה והנביאים המופיעים בתפילת מוסף של ר"ה, אינם אלא שרידי מנהגים עתיקים של קריאות שונות בתורה והפטרותיהן בימי ראש השנה”. לפי כלל זה יש לקבוע כי גם הפסוקים ישעיה כד כג ומלאכי ג טז — ראשי הפטרות עתיקות לר"ה הן. קביעה זו תתאשר מכוחן של ראיות הניתנות בפרקים הבאים, אלא שכדי שיובנו לכול עלינו להקדים כמה הקדמות, שהן מיסודות מנהגי א"י הקדומים בקריאת התורה והנביאים²²:

ההפטרות

בר"ה בפלכים שונים בא"י הקדומה.

17. דוידזון, א 6823.

18. חלקם הגדול של פסוקי התקיעתא של הקליר ניתנים לשחזור לפי רמיזותיו בטורי המעבר. לצערנו נשמטו הציונים („חזן” או כיו"ב) העשויים לעזור בקביעתם המדויקת של פסוקים אלה. מי יתן וחכמי הפיוט יהדירו פיוט זה לפי כהי"י — מהם יתפרשו לנו פרקים חשובים במנהגי הקריאות וההפטרות בתקופת הקלירי ובאלה שקדמו לו.

19. על מהותו של ה„קיקלר” נתחדשו לאחרונה דברים מסוימים. ראה: ע' פליישר, לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא, „סיני” כרך סה, עמ' כה ואילך.

20. תחלתה „אתיתי לחנך” — דוידזון, א 8906. כאן המקום להעיר שר' שמעון ב"ר יצחק הושפע הרבה מהמנהג השלשי, שכנראה היה מופר לו היטב. ויש לכך ראיות, ועליהם — בהודמנות אחרת.

21. „הפטרות אלטרנטיביות בפיוטי יניי ושאר פייטנים קדומים”, „סיני” כרך סא, עמ' רסח"רצ; כרך סב, עמ' ג"סו; עמ' קכזקמא. הציטטה שבפנים, בכרך סא, עמ' רפג.

22. הכללים דלהלן נלקחו בעיקר ממאמריהם של חוקרי המנהג השלשי: א' ביכלר במאמריו בכרכים 6-5 של JQR (סדרה ישנה). תמצית שיטתו בתוספת לוח סינופטי הובאה באנציקלופדיה היהודית-אנגלית (JE) כרך 12, עמ' 254 ואילך; ג' פריד בסידרת מאמריו ב„קריית ספר” (כרך לז),

1. בא"י הקדומה לא שרר מנהג אחיד בקריאת התורה וסיומה בזמן אחד כמנהגנו כיום. מנהגים שונים היו מיוחדים לכל פלך ופלך והפרשה שקורים בפלך זה אין קורים בזה²³, וכפי שקבע נ' פריד²⁴ נתקיימו בא"י לא פחות מכ"ד מנהגים בזמני סיום התורה כמספר הפלכים והמעמדות שהיו בא"י בימי קדם.

2. קריאת פרשיות השבוע (= ה"סדרים") בא"י הקדומה לא נפסקה אף במועדות; זאת אומרת: גם במועדים קראו את סדר השבוע הרגיל. ואכן אין המשנה (מגילה פ"ג ד) מזכירה את המועדות בכלל הימים שמפסיקים בהם את פרשת השבוע — כהדגשתו הצודקת של נ' פריד²⁵. וכבר ידענו מחכמי א"י²⁶, שפירשו את ה"הפסקות" בזמנים המנויים במשנה — לסדר ההפטרות דוקא... לפיכך במועדים רגילים קראו גם בפרשת השבוע²⁷ או בה בלבד; אלא שהיו מכוונים סדר קריאת הסדרים השלשיים (או: השנתיים) וחלוקתן לשבתות השנה בתכנית מכוונת ומתוכננת מראש במגמה מיוחדת להתאים את תוכן הסדר לימי המועדים שבהם חלה קריאת הסדר השלשי השוטף. כלומר, התאמה זו באה לצורך הדרשה "שיהיה בעניין מסוים ועניין שהוא מעיר לב השומעים ושיהיה מקום לדורש לדורש בו", כדברי ר"מ איש-שלום²⁸.

3. כשתוכן הסדר או הפרשה לא היה בו כדי זכר עניין המועד, השתדלו לבחור לו, לפי חוק ה"גזירה-שוה"²⁹, הפטרה שתכלול פסוקים המרמזים בעליל למועד, או שיש בהם "מעין המאורע" של הסדר ושל החג כאחד; ושערי דרשות לא נועלו...³⁰.

4. חטיבות המדרשים שנשתמרו בידינו — אינן אלא שרידי דרשות שונות לפי מנהגים שונים המתאימים בדרך

ב"סיני" (כרכים ס"ב, סד), ב"תגים" א (תשכ"ט) ובשנתון האנגלי "טקסטוס" (כרכים 3, 6). אולם יש להדגיש: המחזור השלשי יותר ממה שנתגלה — עדיין הוא טמיר ונעלם... ברשותי כמה וכמה מחקרים בידון, שאני מתעתד לפרסמם בע"ה. מחקר זה הוא הראשון שבהם — בו התוויית דרכים לחקר מנהג קדום זה.

23. מראי מקומות — אצל פריד ב"סיני" כרך סא, עמ' רסט, הע' 14 וב"תגים" א, עמ' 62.

24. "סיני" ו"תגים" שם. 25. "סיני" כרך סב, עמ' נד, הע' 134.

26. = ר' ירמיה, מגילה ל ב: ,הא כדאיתא והא כדאיתא. אלא שלשיטתו אנו נאלצים לפרש מנהגנו האידנא — להפסיק בהפטרות הרגילות בג' שבתות דפוהענותא ז' דנחמתא וכו' — שה"הפטרות": קריאת המפטיר בתורה... עכ"פ אנו נוכחים לדעת שאין מנהגנו מבוסס בטירתו על שיטת ר' ירמיה בפירוש המשנה בכל ה"הפסקות"... ועדיין העניין טעון בירור.

27. פרט זה משתקף עד היום במנהגי הקראים; ראה פריד שם, הע' 25. וראה שם הדוגמה של קריאת "קדושים" בא"י בשבת שבתוך החג.

28. "בית תלמוד" כרך ג, עמ' 20.

29. על חוק ה"גזירה-שוה" בהפטרות השלשיות — פריד, "סיני" כרך סא, עמ' רסח.

30. דוגמאות מובהקות לכלל זה — "סיני" שם, עמ' רפ"רפד (הערה 85); שם כרך סב, עמ' נד"נה, ועוד.

כלל לזמנים שבהם חלה קריאת הסדר הנתון. כלומר, חטיבות הדרשות אינן במקורן גוש אחד לצורך אותו דרשן שדרש בשבת אחת ובפלך אחד, אלא כל חטיבה וחטיבה שייכת לפלך אחר ושבת אחרת... רק בעריכה המאוחרת נצטרפו, כביכול, כולן לגוש אחד.

5. רמזי הפטרות לסדר נתון — שרדו כצורתן בחטיבות הדרשות לסדר. כלומר, פסוקי ההפטרה גופה — ולא "רמזים" אליה³¹ — הן-הן הנמצאות לרוב במדרשים. פסוקים אלה מרמזים איפוא להפטרות שונות של הפלכים השונים בזמנים השונים שנקרא בהן הסדר הנתון.

6. תוכן הסדר גרם ליצירת "מנהגים" פולקלוריים שונים, המזכירים מעניין הסדר... מנהגים אלה נתהוו מלכתחילה במועדים השונים בפלכים המסויימים, בהם היה נקרא הסדר שבו קשור ה"מנהג" העממי. יש מה"מנהגים" שנתפשטו לאחר מכן ברוב קהילות ישראל האחרות, שבהן לא היה מקום ליצירת ה"מנהג" העממי מתחילתו, שהרי הסדר השלשי שלזכרו נוצר ה"מנהג" לא היה נקרא ברוב הפלכים, כאמור לעיל. אותם "מנהגים פשוטים" נשתכח טעמם הראשון, התלוי בקריאת הסדר בפלך מסוים, ומפרשי המנהגים פירשו אותן לפי הבנתם, איש איש כפי יכולתו והשגתו...³² ויש "מנהגים" שלא נתקבלו כלל לתוך ספרי המנהגים, אלא נהפכו למנהג נערים בלבד, שאין איש יודע עת לידתן, כאשר לא ידע איש דרך הרוח...

[בפרקים הבאים נפיר אחדים מאותם "מנהגים" עממיים, אלא שלדוגמא נציג בזה "מנהג" אחד מסוג זה, הנקוט עד היום בידי נערים, שובבים ולא-שובבים, ואין איש טורח לחקור מקורו: הפול יודעים אותו מנהג פרוץ שהחזיקו בו ילדים צעירים וגם מבוגרים — לרגום ב"אבנים" צמחיים (באידיש: באַבקעס) בתשעה באב את קהל המתפללים ואת העוברים ושבים ברחוב. יש מקומות שבהם נוהגים לרגום בצמחים דוקרניים (באידיש: בערעלאך) דוקא... מה מקור "מנהג" זה — אין איש יודע. לפי שיטתנו מקורו של המנהג במה שקראו את פרשת המרגלים בתשעה באב בפלכים מסויימים בא"י, היינו החל מבמדבר יד א ואילך (או: יד כו) כהלכה השנויה בברייתא (מגילה לא ב). אמנם, קריאה זו לת"ב בעלמה מזמן, אולם אותו "מנהג" של רגימה התלוי בו, נתפשט יפה-יפה ברוב הקהילות עד ימינו... ומשום מה הביאה קריאה זו לידי רגימה דוקא? משום שהמשך קריאה זו כוללת בתוכה סיפור רגימתו של מקושש העצים במדבר (שם, טו לב"ל)... והנה כפי דרשת חז"ל (שבת צו ב): "מקושש זה צלפחד", ופירוש התיבה: צלף-חד (= צמח דוקרני!). מכאן איפוא מקור מנהג "המהדרין" לרגום בצמחים דוקרניים דוקא!...]

31. כידוע טוען יעקב מאן (בספרו האנגלי המונומנטלי, המקרא כפי שנקרא ונדרש בבית הכנסת העתיק", סינסינטי 1940, 1966), שאין המדרשים מצטיים פסוקי ההפטרה גופה אלא "רמזים" אליה, היינו: פסוקים מהנביאים שיש בהם גזירה-שווה או לשונות מקבילות לפסוקי ההפטרה... על "שיטה" זו, הממציאה "הפטרות" שלא היו ולא נבראו, יצאו עוררין. ראה: נ' פריד, לוח "הסדרים" של המחזור השלשי לספר במדבר, "תגים" א, עמ' 60, הע' 2.

32. השווה הטעמים שנתנו ראשונים ואחרונים לבחירת זרוע וביצה כ"ב' התבשילין" לליל הסדר לעומת הטעם שהעלינו בחקירותינו ונביאו להלן פרק ו.

בהקשר זה עלינו להעיר, כי לפי דעה אחרת של חז"ל (שם) היה צלפחד בין המעפילים לעלות ההרה שלאחר מעשה המרגלים, היינו בת"ב, ולפי מסורה אחרת³³ מת באותו פרק שאמרו: נתנה ראש ונשובה מצרימה' האמור בפרשת המרגלים (שם יד ד), ואם כן יש לפנינו שני "מנהגים" הקשורים בפרשת היום של ת"ב: א. רגימה ב"אבנים" צמחיים — זכר למעשה המקושש, הבא בהמשך פרשת ת"ב; ב. רגימה בצמחים דוקרניים דוקא השייך למעשה צלפחד מהמעפילים האמור בפרשת ת"ב ממש. אבל מעניין ביותר, שבספרי המנהגים לא זכה "מנהג" זה אפילו לזכר כלשהו [...].

ולאחר שהקדמנו בהנחות יסוד של מנהגי א"י הקדומה, נוכל לחזור לעיקר מאמרנו: זיקת ב' הפסוקים הנ"ל מהנביאים להפטרות ראש השנה.

ד

אין ספק שבין מנהגי הפלכים השונים התקיים מנהג להתחיל התורה בשבת שלפני ר"ה, שהרי בכ"ה באלול נברא העולם. והנה זכר מובהק למנהג זה קיים עד היום בכמה עדות מזרחיות הנוהגות להוציא ספר תורה אחר התפילה בימים כה"כט אלול ולקרוא בו (בלא ברכות) פרשת הבריאה שלאותו יום³⁴. יש כאן איפוא זכר למנהג הקדום לקרוא סדר, בראשית ברא' (בראשית א א — ב ג)³⁵ בשבת שלפני ר"ה. אפשר למצוא זכר נוסף בהפטרנו לשבת שלפני ראש השנה — היא הפטרת ז' דנחמתא: שוש אשיש בה'... כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה'. בהפטרה זו, שהיא גם הפטרה לשבת חתונה בכמה מנהגים עד ימינו³⁶, רמז ליצירת אדם וחוה = חתן-כלה ראשונים... ובאמת אנו מברכים בנישואין: אשר יצר את האדם בצלמו, בצלם דמות תבניתו המיוסד על הפסוק (שם א כו): נעשה אדם בצלמנו כדמותנו' ובכלל מן המפורסמות היא זיקת חתן וכלה ליצירת אדם ואשתו³⁷. לפיכך אפשר להבין פשר זיקת ראש הפטרנו (ישעי' סא י) לסדר, בראשית ברא',

33. עיין ודוק בילקוט שמעוני לבמדבר כו ג (רמז תשעג).

34. מנהג רווח בעיקר בקהילות יוצאי בבל. המנהג עצמו נדפס בלוחות השנה היוצאים לאור עד היום ע"י חכמי בבל.

35. לוח סדרים מפורט לכל התורה ניתן בנספח למאמרו של ד"ר י' יואל ב"קריית ספר" כרך לח, עמ' 130-132. לוח סדרים מפורט יותר לספר במדבר פירסם נ' פריד במאמרו, הנ"ל הע' 31.

36. פרטים על המנהג, שנהג, כידוע, גם בקהילות אשכנז — אנציקלופדיה תלמודית, כרך י, עמ' כד (בעיקר חשובים מראי המקומות בציונים שם).

37. מוטיב זה מפורש בברכות הנשואין: שמח תשמח רעים האהובים כשמתן יצירך בגן עדן מקדם'. וראה המדרשים בנידון, שצוטטו בסידור "אוצר התפילות", עמ' 513/2. פרט מעניין נוסף, על זיקת ברכות נשואין לס', "בראשית ברא" והפטרנו, אפשר למצוא בברכת, שהכל ברא לכבודו' שהמפרשים (ראה "אוצר התפילות", רנו א) פירשוהו על סמך הפסוק (ישעיה מג ז): כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו' — ופסוק זה מסיים ברוב כהי"י האשכנזים הפטרת פרשת "בראשית". הרי לפנינו מקרה בולט, המצביע על זיקת הברכות להפטרות. מקרה כיוצא בו בברכת "קדושת השם" לר"ה, ראה לעיל הע' 13.

שהיה נקרא בשבת שלפני ר"ה בפלכים מסויימים בא"י [וכבר הוסבר בדרך דומה³⁸ מנהג תימן להתחיל הפטרת שבת שלפני ר"ה בפסוק הקודם (= שם סא ט), שהיה ראש הפטרת הסדר השלשי "ויסע משם אברהם" (בראשית כ א) הבא לפני סדר "וה' פקד", שאנו קוראים ביום א' דר"ה. היינו, שלפי המנהג לסיים התורה בעצרת³⁹ קראו, ויסע משם אברהם' בשבת שלפני ראש השנה (בשנה ראשונה של המחזור השלשי) והפטירו בישעי' סא ט (= מנהג תימן כיום בשבת לפני ר"ה), ובראש השנה קראו ב' הסדרים לאחריו (= כמנהגנו כיום): "וה' פקד" וסדר העקידה].

לפי ההסדר הנז' קראו בא' דר"ה, אלה תולדות השמים' (בראשית ב ד) המספר בבריאת אדם בא' בתשרי שהוא, זה היום תחלת מעשיך זכרון ליום ראשון' האמור בהקדמת סדר הזכרונות לתקיעתא דרב⁴⁰. ובכן, גם כאן התאים הסדר ל"מעין המאורע" של היום, כמובן. כך היה בשנה ראשונה של המחזור השלשי הנידון. אבל בשנה השנייה של המחזור הגיע מועדו של הסדר השלשי, ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש' (שמות יט ו) להיקרא. והנה סדר זה מתאים יפה לראש השנה, שהרי כלולים בו פסוקי השופרות ומעמד הר סיני האמור בהקדמת סדר השופרות ("אתה נגלית") בתקיעתא דרב. וידענו⁴¹ שבתפילת בני א"י בר"ה נכללו דרשות חז"ל למעמד הר סיני וכו'⁴². ובכן — סדר מתאים לכולי עלמא לקריאת ר"ה. מאידך, לפי מנהג זה ניתן להבין התחלתו התמוהה של הסדר בפסוק ששי של הענין — פרט שתמהו עליו חוקרים⁴³. שהדבר פשוט, שלקריאת חג השבועות יש להתחיל בפסוק א דוקא: "בחדש השלישי וגו', אבל לר"ה, שהוא יום המלכת ה' עלינו והאל הקדוש נקדש בצדקה ביום המשפט — מתאימה ההתחלה "התמוהה" בפסוק ו: "ואתם תהיו לי ממלכת", היינו שיש כאן רמז למלכויות, שהן חובת היום בר"ה. ואפשר שפסוק זה שימש במנהג מן המנהגים כפסוק מסידרת מלכויות בר"ה. מן אפשר להניח, שהפטרת הסדר דגן התחילה בישעיה ה טז: "ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה" — שיש כאן "גזירה-שוה" לראש הסדר, וגוי קדוש' והואיל וסדר זה והפטרותו נקראו בר"ה אין אפוא לתמוה מה שחתימת ברכת קדושת השם נשתנתה בראש השנה ל"המלך הקדוש" מתוך הסתמכות על הפסוק בישעיה ה טז, כידוע⁴⁴. כלומר, השינוי בא לא רק מכוח הפסוק בישעי' — שאילו כך היתה החתימה צריכה להישאר "האל הקדוש" כאמור בהדיא בפסוק שבישעיה — אלא גם מכוח ראש הסדר: "ממלכת כהנים וגוי קדוש". זאת אומרת: סדר היום

38. פריד ב"סיני" כרך סא, עמ' רפב-רפג.

39. שם, עמ' רפב.

40. ראה בובר, הנ"ל הע' 7.

41. ראה להלן נספח א.

42. מוטיב זה הודגש כבר ע"י פילון האלכסנדרוני. ראה דברי ר"ח לשם הנ"ל הע' 7.

43. ראה, למשל, י' יואל במאמרו הנ"ל הע' 35.

44. ע"י ברכות יב ב. לכאורה משמע שם שהפסוק דגן משמש כאסמכתא שאין לשנות חתימת הברכה בעשיית — אולם כבר הצביע א' מירסקי על האסמכתא "ההפוכה". ראה דבריו ב"תרביץ", הנ"ל הע' 13.

בר"ה והפטרתו גם יחד פעלו כאסמכתא לשינוי חתימת הברכה הנז' בימי הרחמים והסליחות.⁴⁵

לפי מנהגם של בני א"י קראו למחרת היום, היינו ביום ב' דר"ה⁴⁶, בסדר ואלה המשפטים' (שמות כא א ואילך). סדר זה מזכיר לנו את ר"ה = יום המשפט. ואכן מוצאים אנו ב"פיוטי יניי"⁴⁷ את הפסוק, ויגבה' הנז' כהפטרה אלטרנטיבית לסדר ואלה המשפטים'⁴⁸. לכאורה אפשר לדמות שהפטרה זו באה משום תיבת, במשפט' המופיע בפסוק זה שהוא "גזירה-שוה" לראש הסדר שנזכר בו, המשפטים'. כך לכאורה, אבל כבר הראה לנו נ' פריד בחקירותיו⁴⁹, שהרבה פעמים הועברה הפטרת המועד שלו היא שייכת מכוח עניין היום שבה — להפטרת הסדר "הרגיל", שנקרא לפי איזה מנהג מן המנהגים באותו מועד. יש אפוא לשער, שגם כאן הפך פסוק, ויגבה', שיש בו עניין יום הדין, להפטרת הסדר השבועי "הרגיל" (= ואלה המשפטים'), שנקרא בפלכים מסויימים בא"י בימי ראש השנה...

אולם באמת יש להעלות רמזים נוספים לזיקת סדר ואלה המשפטים' לראש השנה: ידוע הוא הפיוט העתיק "היום הרת עולם" הנאמר בר"ה⁵⁰. והנה רש"י ז"ל פירש המלה "הרת" במובן "משפט"⁵¹; פירוש הדבר: היום הרת (= משפט) העולם, היום יעמיד במשפט כל יצורי עולמים, אם כבנים אם כעבדים' וכו'. כאן רמז לתוכן סדר ואלה המשפטים' שבו נאמר: או בן יגח... כמשפט הזה יעשה לו, אם עבד יגח' וגו' (שם לא-לב). ובכלל יש בפרשה זו דין עבד עברי ומוכר בתו לאמה וכיו"ב המזכירים לנו את המליצה הנ"ל בפיוט: אם כבנים אם כעבדים'⁵².

ועתה נפן לראש השנה השלישית של המחזור השלישי דנן:

לפי חלוקת הסדרים בהגיע ימי ראש השנה השלישית במחזור זה הגיע תורם של ב' הסדרים שבספר במדבר (י א; יא טז): עשה לך שתי חצוצרות כסף

45. בהסבר זה מתורצת ממילא פשר מנהגנו להוסיף בר"ה פסוק "ויגבה" וביחד עם זאת לשנות חתימת הברכה, שלכאורה יש כאן תרתי דסתרי.

46. כידוע לא היה מנהג אחיד בא"י — לגבי מספר ימי ר"ה — בכל הזמנים. אנו הולכים בעקבותיו של פריד ("סיני" כרך סא, עמ' רפב), שהיו זמנים שנהגו גם בא"י ב' ימי ר"ה, ולאחר זמנים סדרנו "סדרי" הקריאה לר"ה. כידוע חלה לאחר מכן התפתחות מסויימת בפרט זה, שגרר בעקבותיו שינויים בהפטרות הסדרים.

47. מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' קד.

48. מהות ההפטרה האלטרנטיבית וראיות מספיקות לקיומה — במאמרו הנ"ל של פריד ב"סיני" סא-סב.

49. ראה נספחים ג'ז למאמרו "פיוט מהגניזה לתענית עצירת גשמים" ב"סיני" ס והע' 288, 293 למאמרו ב"סיני" סב, עמ' קלח-קלט, ועוד.

50. דוידזון, א 468. דברים מאלפים על פיוט זה ראה: ח' לשם, שבת ומועדי ישראל (ת"א תשכ"ה), עמ' 129-132.

51. ראה ס' הפרדס, מהר' רח"י עהרנרייך (הי"ד), עמ' רכג. והשווה דברי ר"ח לשם שם, עמ' 132/1.

52. מוטיב קנין העבדים בתפילות הימים הנוראים בולט בטור, לקונה עבדיו בדין' שבפיוט העתיק "לאל עורך דין", מה שנתן עניין לאחרונים לפרש בו מה שפירשו (ראה: ש"י עגנון, ימים נוראים, עמ' פג).

ואספה לי שבעים איש מוקני ישראל. אין כשני סדרים אלה טובים לימי ר"ה: מהראשון שבהם נלקח הפסוק שמסיים סידרת פסוקי התקיעתא שלנו: וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצרות על עלתיכם ועל זבחי שלמיכם והיו לכם לזכרון לפני אלקיכם אני ה' אלקיכם. מפסוק זה למדו תנ"ל חובת אמירת פסוקי מלכיות זכרונות ושופרות. וכך דרשו⁵³: "נאמר ותקעתם בחצוצרות — הרי שופרות; והיו לכם לזכרון — זה זכרונות; אני ה' אלקיכם — זה מלכיות". וכן למדו מסדר דגן הלכות סדרי תקיעות בר"ה⁵⁴. אין איפוא כל מקום לפקפק בזיקת סדר, עשה לך לקריאת ר"ה. לא נשאר לנו אלא להוסיף שמנהגים קדומים הוסיפו גם את הפסוק שלפני, וביום שמחתכם הנז' (= וכי תבאו מלחמה וגו', שם ט) לפסוקי השופרות בר"ה⁵⁵. על טעמו של דבר — בהודמנות אחרת.

מה הפטירו לסדר זה במנהג השלשי? הפטרת הסדר מצויה בקטעי הגניזה הקהירית⁵⁶ והרי היא מפורשת במדרשי ההלכה והאגדה גם יחד: 1. "מה ראו חכמים לומר מלכיות תחילה ואחר כך זכרונות ושופרות? אלא המליכיהו עליך תחילה ואחר כך בקש מלפניו רחמים, כדי שתזכר לו. ובמה? בשופר (של חירות). ואין שופר אלא של חירות, שנ': ,והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול' (ישעיה כז יג). אבל איני יודע: מי תוקעו? ת"ל: ,וה' אלהים בשופר יתקע' (זכריה ט יד)"⁵⁷. 2. "עשה לך שתי חצוצרות" ... אמר הקב"ה: בעולם הזה נתתי תורת⁵⁸ בקול שופר; לעתיד לבא אני מכנס גלותכם בקול שופר, שנאמר: ,ביום ההוא יתקע בשופר גדול וכו'"⁵⁹. ובכן הפטרת סדר "עשה לך" בין בקובצי ההפטרות

53. ספרי במדבר עז. והשוה בבלי ר"ה לב א.

54. למשל בבבלי שם לר א ובספרי שם עג, ועוד.

55. כך מצאנו בתקיעתא של ר' מישאל (הג"ל הע' 5). ויש להדגיש, שהמוטיבים הכלולים בפסוק זה הוזכרו בקשר לר"ה גם אצל פילון (ראה עמ' 32 בספרו של ר"ת לשם, הג"ל הע' 5), הקורא לר"ה גם: "חג החצוצרות", ודאי על יסוד הסדר, עשה לך שרשמו בולט היטב בדבריו על ראש השנה (השוה לשם שם).

56. פרטים על ההפטרות השלשיות לספר במדבר שלא נודעו עדיין, כלולים במאמרו של ג' פריד העומד להתפרסם בקרוב (ראה דבריו ב"תגים" א, עמ' 61). הוא שהמציא לי ידיעות על הפטרות אלו. ותודתי לו על כך.

57. ספרי במדבר עז.

58. שוב אנו חשים במוטיב של מתן תורה לסדר "עשה לך", שלכאורה לא רמוז בו כלל עניין זה. והרי לפנינו הוכחה מוחשית להנחתנו, שאין הדרשן דורש בשבת "רגילה" — אלא בר"ה דוקא, שבו בולט עניין מתן תורה בתפילת השופרות. אפשר לכאורה לטעון, שדרשתו הושמעה בחג השבועות, ואפשר שבאמת כן הוא; אבל לא מצינו בתפילת היום של עצרת כל זכר ניכר (מלבד הזכרת "זמן מתן תורתנו" שבעמידה) למתן תורה ולשופרות אלא בר"ה בלבד. וכבר הראה ח' לשם (הג"ל הע' 5), שעניין מתן תורה בר"ה הובלט כבר ע"י פילון — היינו עוד בזמן ביהמ"ק.

59. מדרש לא נודע, שצוטט לפי ילקוט שמעוני, רמז תשכד. [ובאן יש להעיר שמדרש מסוג זה מרמז בדרך כלל לראש הסדר (= "בעוה"ז וכו') ולהפטרותו (= לעתיד לבוא)]. וכאן כלל גדול בדרך הנפקת הפטרת הסדר של בעל המדרש].

השלשיות שבגניזה ובין במדרשי חז"ל התחילה (או: נסתיימה) בפסוק שבישעיה כז יג — הוא הפסוק הפלול בסידרת פסוקי השופרות שבתקיעות. ואם כן יש לנו אישור נוסף לכלל שקבע נ' פריד⁶⁰, שפסוקי הנביאים שבמלכיות-זכרונות-שופרות הן שרידי הפטרות קדומות; וזיקת סדר "עשה לך" והפטרות^{אוצר החכמה} בישעיה כז יג לקריאת ר"ה היא עדות נאמנה לכך.

ועכשיו שאנו יודעים שסדר "עשה לך" היה נקרא בר"ה — אין לנו להתפלא כלל אם אנו מוצאים במדרשי אגדה לסדר דנן שרידי דרשות המיוסדות גם על פסוקי המלכות, למשל. שהרי טבעי הדבר שדרשות לקריאת ר"ה — משמעותיות ונזקקות גם לעניין המלכויות, שאף הן חובת היום בר"ה. מדרשות אלה ראוי לנו לצטט מקצתן, ואף הן יוכיחו זיקת הסדר דנן לקריאת ר"ה וכן נוכל לראות בהן מעין הוכחה לסי' 5 בפרק הקודם; היינו: אין הדרשן "מגלגל" מפיו פסוקים ככל העולה על רוחו סתם, אלא אם כן הפסוקים משמעותיים לרוח היום. כלומר, המועד והחג — שבו היה נקרא הסדר. והרי מקצת מהפסוקים שבדרשות אלה⁶¹: עשה לך

וראיתי צורך להעתיק כאן שני מדרשים נוספים מקבילים: הראשון מהמכילתא (מסכתא דבחדש פ"ד, מהד' איש-שלום סה ב): „ויהי קול השופר" — הרי זה סימן יפה בכתובים: כל מקום שנאמר שופר — זה סימן יפה לישראל, שנאמר: „עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר" (תהלים מז ו); ואומר: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול"; ואומר: „וה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן". כאן מובא הפסוק מתהלים שגם הוא מפסוקי השופרות. יש להניח אפוא, שגם מדרש זה נלקח מדרשה לר"ה. והרי המדרש השני מסדר אליהו זוטא פכ"ב (מהד' איש-שלום עמ' 38): „ר' יהושע בן קרחא אומר: לא נברא שופר אלא לטוב. שבשופר ניתנה תורה בסיני לישראל, שנאמר: „ויהי קול השופר" (שמות יט יט); ובשופר נפלה חומת יריחו, שנאמר: „ויהי כשמוע העם את קול השופר ויריעו העם" (יהושע ו כ); ובשופר עתיד הקב"ה לתקוע בשעה שמגלה את המשיח, שנא': „וה' אלהים בשופר יתקע"; ובשופר עתיד הקב"ה לתקוע בשעה שמכנס גליות ישראל למקומן, שנאמר: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול". לכך נאמר: „כשופר הרם קולך" (ישעיה נח א). מדרש זה לקוח בודאי מדרשת יום התענית, והוא נוסד על הפטרות התענית המתחלת בישעיה נח א [ראה פריד, „סיני" ס, עמ' קלו]. כידוע נאמרו פסוקי זכרונות ושופרות גם בתעניות, ולפיכך צוטט כאן גם יהושע ו כ, שגם הוא מפסוקי השופרות בתעניות [ראה „סיני" שם, עמ' קמו].

עוד ראוי לנו להצביע על פרק לא מפרקי דרבי אליעזר, שכולו סובב על פרשת העקידה (= פרשת ר"ה) ובו נרמז ישע' כז א כהפטרה לסדר העקידה. וזה לשונו: „שתי קרניו של איל — של שמאל תקע בו הקב"ה על הר סיני, שנא': „ויהי קול השופר"; וקרן של ימין היא גדול מן השמאל ועתיד לתקוע בו לעתיד לבוא בקבוץ של גליות, שנא': „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול".

ולבסוף נביא קטע מ„מדרש חדש לתורה" שפרסמו י' מאן בח"ב של ספרו (הג"ל הע' 31), עמ' עח. קטע זה מסיים את הדרשות לסדר „עשה לך" ודומה ביותר להבאתנו לעיל מהילקוט שמעוני. וזה לשונו: „וכשעמדו על הר סיני לקבל את התורה, שמעו קול תקיעת שופר, שני, ויהי קול השופר וגו'. וכן לעתיד — הגליות מתכנסות לירושלם בשופר, שני, והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובא' וגו'".

60. לעיל הע' 21. 61. צוטט מילקוט שמעוני, רמז תשכד.

שתי תצוצרות כסף' — "זה שאמר הכתוב (תהלים כד ז): 'שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד' שהוא חולק מכבודו ליריאי⁶²... ואמר הקב"ה למשה: מלך עשיתך, שנאמר (דברים לג ה): 'ויהי בישורון מלך' — מה הקב"ה כשהוא יוצא תוקעין לפניו, שנאמר (תהלים מז ו): 'עלה אלהים בתרועה'; 'בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'' (שם צח ו) אף אתה, כשאתה יוצא תוקעין לפניך". כל הפסוקים שבמדרש זה ובצורה אחרת במדרשים מקבילים⁶³ על סדר "עשה לך" — פולם מצויים בסידרות פסוקי המלכויות והשופרות.

כאן עלינו להעיר, כי לפעמים מצויים במדרשים רמזי הפטרות אלטרנטיביות, כגון במדרשים הנ"ל, ועליהם — בהודמנות אחרת. כמו כן יש להעיר כי המדרש דלעיל המצטט את ישעיה יג כז (= הפטרת "עשה לך", כנ"ל) מצטט לסדר דגן גם הפטרה אלטרנטיבית: זכריה ט יד, וגם הוא מפסוקי השופרות שלנו. והנה אישור נוסף לכלל הנ"ל של פריד.

מסתבר, שקריאת סדר "עשה לך" בר"ה היה מנהג פשוט בקהילות רבות בא"י⁶⁴ ואין זה מן התימה שתכנו של הסדר גרם בעקיפין ליצירת מנהג פולקלורי בימים קדומים שנעשה כיום למנהג רוב עדות ישראל. אלא מתוך שנתפשט כבר בימים קדומים נשתפח טעמו האמיתי (= קריאת סדר "עשה לך" בר"ה) וכבר בתלמוד נתנו לנו טעם אחר, משום שהטעם המקורי לא התאים, כמובן, אלא לאותן קהילות א"ייות שקראו סדר זה בר"ה, ולא לקהילות בבל שנהגו כבר לקרוא באותו יום סדר "וה' פקד את שרה"⁶⁵. ולפני שנדון במנהג זה נזכיר "מנהג" מקביל, ממנו אנו למדים שלא החטאנו את המטרה בטעם שאנו נותנים למנהג הזה המובא להלן.

בש"ע אורח חיים (תקפג ב) מובאת הלכה, שאינה אלא מנהג עתיק (כמוכח משם ה"סימן" בש"ע: "דברים שנוהגים לאכול בליל ר"ה"): "אוכלים ראש כבש, לומר: נהיה לראש ולא לזנב, וזכר: לאילו של יצחק". ובכן, אכילת ראש כבש בליל ר"ה מיוסד על קריאת פרשת העקידה (בראשית כב) בראש השנה. מכאן, שהאמור שם סעיף א: "יהא אדם רגיל לאכול בר"ה רוביא, דהיינו תלתן⁶⁶; כרתי; סילקא; תמרי; קרא. וכשיאכל

62. מוטיב זה בולט בתפילת ר"ה: "ובכן תן כבוד ה' לעמך, תהלה ליריאיך". כנראה נלקח מוטיב זה מהפסוק, וחפרה, שבו נאמר: "כי מלך ה'... ונגד זקניו כבוד". להלן נראה שפסוק זה שימש הפטרת הסדר השלשי הסמוך, שאף הוא נקרא בר"ה. מכאן, שהדרשן נותן עניין הפטרת שופרות למלכויות, ולהיפך.

63. ראה מדרשי תנחומא ובמדבר רבה לפרשת "עשה לך".

64. שאחרת קשה להסביר ה"ערבוביא" במוטיבי ר"ה המצויים בדרשות הרבות לסדר דגן, אם לא שנגיח שקריאת הסדר דגן היתה לו תפוצה רבתי בפלכים רבים בא"י.

65. מנהג זה, הנזכר בתלמוד (מגילה לא א) ובתוספתא (שם פ"ג), הוא באמת מנהג שלשי קדום; קריאה זו חלה בר"ה בפלכים שסיימו התורה בעצרת, ראה "סיני" סא, עמ' רפ ואילך.

66. ייתכן שתלתן הוא החציר דלהלן. כידוע נבוכו חכמי הבוטניקה בזהווי החציר. ראה: א' פלדמן, צמחי התנ"ך (ת"א תשי"ז), עמ' 209. לפי התרגומים הוא הכרתי. ואפשר שלפנינו שני צמחים מ"משפחה" אחת?

רוביא יאמר: יה"ר שירבו זכיותינו... מיוסד למעשה על קריאת סדר "עשה לך" בר"ה. שכן בהמשך הסדר יש בו "זכרון" מסוג אחר: זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם, את הקשאים ואת האבטחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים (במדבר יא ה)... והנה התרגומים⁶⁷ מתרגמים: החציר = כרתיא, ובשו"ע נתנו שם מקביל: רוביא = תלתן. על כל פנים מנהג אכילת המינים שאומרים עליהם בר"ה "יהי רצון" מזכירה לנו את הפסוק הנו' הנמצא כאמור בסדר הנידון וזכרנו' בראשו. הוכחה נוספת להנחתנו זו, באכילת דגים בר"ה, שהוא מנהג מקובל ברוב העדות ובהרבה מחזורים אף נדפס "יהי רצון" מיוחד לשם כך⁶⁸. ואעפ"כ נמנעו מקצת מהעדות לאכול דגים בר"ה⁶⁹. ודאי משום שזכירת הדגים היתה של המתאוננים במדבר, והרי כאן באמת זכרון של פורענות...

יש לנו אפוא להסביר ה"מנהג" הנידון במקורו הראשון כעין ניגוד "טוב" לעומת הזכרון הרע שבפרשה הנקראת בר"ה, מנהג שנוצר מלכתחלה רק בשכבות עממיות בקהילות שקראו סדר "עשה לך" בראש השנה. כאשר זכה המנהג ל"תפוצה טובה" ונתפשט גם בקהילות רחוקות, נשתקע טעמו המקורי ותלווהו בטעם קרוב בדברי אביי (הוריות יב א; כריתות ו א): "השתא דאמרת סימנא מילתא היא — יהא רגיל אינש למיכל ריש שתא קרא ורוביא, כרתי, סילקא ותמרי". כלומר, הוא מנהג עממי משום "סימן טוב" — זכר ל"מנהג" המקורי: סימן "טוב" לעומת הזכרון הרע בפסוק, זכרנו את הדגה'...

כאמור, המקור למנהג הוא בדברי אביי, ואין כאן מקרה: אביי הוא שמוסר לנו על המנהג בימיו לקרוא, וה' פקד את שרה' ביום א' דר"ה ז'פרשת העקידה ביום ב' דר"ה — שלא כהלכה השנויה במשנה וברייתות שבמס' מגילה — נוהג המבוסס על מנהג קדום אחר "לסיים את התורה בחג השבועות"⁷⁰. במנהג זה לא היה מקום לטעם המקורי של אכילת המינים בר"ה, ואביי מסר לנו טעם העשוי להתקבל למנהגים שבכל מקומות ישראל. והואיל ועצם יצירת ה"מנהג" דנן נובע מקריאת התורה של יום ראשון של ר"ה, אין זה מן התימה שנהגו לאכול המינים בליל ראשון דר"ה דוקא, אף שאין הדבר אמור במפורש בשום מקור קדמון, לא בתלמוד ולא בראשונים. אדרבה, יש מחייבים זאת גם בליל שני של ר"ה, אבל העם לא נהג כן.

67. אתקלוס וה"ירושלמי" על אתר.

68. בעיקר במחזורי קהילות ספרד ועדות המזרח. כן נדפסו בתוניס תפילות "יהי רצון" בגליונות מיוחדים, שהיו מופיעים בערב ר"ה והיו נקראים "ורקת אלעסל" (דף הדבש").

החומר העיקרי למנהגי אכילת ה"מינים" בליל ר"ה לוקט ורוכז ב"ימים נוראים" לש"י עגנון עמ' ע"ג. מראי מקומות למנהג ירושלים יש למצוא בספר "מנהגי ארץ ישראל" ליעקב גליס (הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ח), עמ' קעה.

69. ב"מחניים" חוב' מט (ערב ראש השנה תשכ"א) עמ' 96 כותב א' דוידזון: יוצאים מן הכלל (באכילת דגים בר"ה) הם יהודי אלג'יר הנוהרים מאכילת דגה הקרובה בבטויה לדאגה משום "אל תפתח פה לשטן". משחק מלים זה מצביע על הפסוק, זכרנו את הדגה'. הוא הוא שגרם לחששם של יהודי אלג'יר.

70. ראה לעיל הע' 65.

ודאי משום שביום ב' דר"ה כבר נקרא הסדר הבא: "אספה לי שבעים איש מזקני ישראל" שאין בו זכר לכל הנ"ל.

כאמור, לפי המנהג האי"י הקדום (בפרק הקודם סי' 2) קראו במחזור זה ביום ב' דר"ה את הסדר השלשי "אספה לי" (במדבר יא טז). אין בסדר זה זיקה מובהקת בתכנו לר"ה. אבל שערי דרשות לא געלו... עניין מינוי הזקנים לדיינים ושוטרים שימש עילה טובה לדרשות מתאימות ליום הדין. ואכן יש סימנים ברורים לכך במדרשים; לענייננו די אם נצטט כאן דרשת הספרי (במדבר צב) לפסוק ראש הסדר: [אספה לי שבעים איש] מזקני ישראל' — "לא במקום אחד ולא בשנים המקום חולק כבוד לזקנים; ובכל מקום שאתה מוצא זקנים, המקום חולק כבוד לזקנים. כיוצא בו אתה אומר (שמות ג טז): 'לך ואספת את זקני ישראל'...⁷¹ הא בכל מקום שאתה מוצא זקנים — המקום חולק כבוד לזקנים. רבי שמעון בן יוחאי אומר: מנין שאף לעתיד לבוא כן המקום חולק כבוד לזקנים? שנאמר: 'וחפרה הלבנה ובושה החמה כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלים ונגד זקניו כבוד'". דרך זו — המקבילה פסוק בנביאים שזמנו לעתיד לבוא לעומת פסוק מהתורה (שהוא ראש הסדר השלשי) שזמנו לשעבר — סימן מובהק הוא להפטרות. תופעה זו שכיתה רבות במדרשים ולעיל כבר הפרנו "שיטה" זו במדרשים לסדר "עשה לך". ואמנם, מצאנו בקובצי ההפטרות השלשיות שבגניזה הקהירית את הפסוק ישעיה כד כג ('וחפרה הלבנה' וגו') משמש כראש הפטרת הסדר השלשי "אספה לי"⁷².

למדנו שהפסוק 'וחפרה' שימש כהפטרות סדר "אספה לי" וביחד אתו גם את זיקתו להפטרות יום ב' דר"ה.

כדאי לציין שגם המדרשים מרמזים כאן לשתי הקריאות לר"ה בשנתיים ראשונות של המחזור (והרי זו דרך אופיינית שבמדרשים שעדיין לא עמדו עליה החוקרים): א. כאמור, קראו במחזור זה בשנה ראשונה בתחילת ספר בראשית. והנה אנו מוצאים במדרשים לראש פרשת "אספה לי", שכינוס הזקנים נדרש גם לעניין בריאת השמים והארץ ולישיבת המלך על כסא רם ונשא⁷³. וזה לשון המדרש⁷⁴ הנוגע לענייננו: "אספה לי" — "זהו שאמר הכתוב (עמוס ט ו): 'הבונה בשרים מעלותיו ואגודתו על ארץ יסדה'. למה הדבר דומה? לפלטין שהיתה בנויה ע"ג הספינות, כל זמן שהספינות מחוברות, פלטין שעל גביהן עומדות. כך, הבונה בשמים מעלותיו' כביכול כסאו מבוסס למעלה, בזמן שישאל עשיון אגודה אחת⁷⁵. לכך נאמר:

71. כנראה שגם פסוק זה היה ראש פרשה לר"ה. דיון על כך — להלן פרק ו.

72. כך בקטעי הגניזה שלא נתפרסמו עדיין. השווה לעיל הע' 56.

73. ידוע ומפורסם הוא המנהג שה"בעל שחרית" מתחיל תפילת "ימים נוראים" בהמלך יושב על כסא רם ונשא. וכבר האריכו המפרשים לבאר עניין זה. ראה: ש"י עגנון, ימים נוראים, עמ' עה.

74. במדבר רבה פט"ו יד. הקטע מופיע גם בב' מדרשי התנחומא הזהים, כידוע, עם במדבר רבה החל מפרשת בהעלותך.

75. גם רעיון זה מובלט יפה בתפילת ר"ה: 'ויעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם'. הרי הוכחה נוספת שהדרשן שלנו משמיע דרשתו בר"ה...

הבונה בשמים מעלותיו אימתי? בזמן, ואגודתו על ארץ יסדה! וכן הוא אומר (דברים לג ה): ויהי בישורון מלך [בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל]".
 הר"ה שהדרשן מקשר בריאת השמים והארץ, האמורים בראש הסדר של ר"ה הראשון במחזור (אלה תולדות השמים והארץ בהבראם', בראשית ב ד) לעניין ראש הסדר של ראש השנה השלישית במחזור ואינו גמנע, אגב כך, מלצטט פסוק מהתורה שבפסוקי המלכויות (= דברים לג ה). ובכן, שוב פסוק "תמים" שנתגלגל — לא במקרה — לדרשת סדר "אספה לי".

ב. בר"ה השני במחזור קראו, כאמור, בעניין מתן תורה וקולות השופרות שנשמעו בו ביום. וכבר אמרנו שכל ההקדמה לסדר שופרות בתקיעתא דרב במתן תורה עוסקת⁷⁶; ודאי משום שקראו בר"ה עניין מתן תורה האמור בסדר השלישי "ואתם תהיו לי". טבעי איפוא, שדרשות הדרשנים בראש השנה השלישית שבמחזור — יסובו גם הם בעניין מתן תורה, שהיה פרשת היום בר"ה אשתקד. ואמנם כך מצאנו במדרשים⁷⁷ לראש סדר "אספה לי": "אספה לי שבעים איש... וירדתי ודברתי" — "להודיעך שיום מנוי הזקנים היה חביב לפני הקב"ה כיום מתן תורה, שכתוב בו (שמות יט יא): כי ביום השלישי ירד ה' לעיני כל העם".

עלינו להעיר שהמדרשים רומזים כאן להפטרה אחרת ביואל ג א. בפסוק שלפניו מסתיימת הפטרת ראש השנה של הקראים, שראשיתה ביואל ב טו לפי מנהגם כיום, ויש שמתחילים ביואל ב א — היא התחלת הפטרת א' דר"ה לפי הפסיקתא רבתי⁷⁸. יש איפוא מקום לשער, שהמדרש מרמז לסיום הפטרה במנהג מקביל, היינו שקראו בהפטרה עד (ועד בכלל) יואל ג א, שבו יש "גזירה-שוה" לראש סדר "אספה לי". ועוד נדון על כך להלן. כאן די לנו להראות שכבר א' ביכלר⁷⁹ הצביע על יואל ב כהפטרה קדומה לר"ה, שנשתקעה מאתנו ושרדה לפליטה במנהג הקראים דוקא... אלא שאף שנעלמה מאתנו ביום ר"ה גופו — שריד ופליט לה בשבת שלאחר ר"ה. כי ידוע שמנהג אשכנזים לצרף להפטרת "שובה" שבסוף הושע גם פסוקי יואל ב עד סוף הפרק.

כאן עלינו להוסיף כי שמו של הסדר (= "אספה לי") שהיה נקרא בראש השנה, השאיר רושמו, כביכול, כבר בימי עזרא ונחמיה. בעזרא (ג א) נאמר: ויגע החדש השביעי ובני ישראל בערים, ויאספו העם כאיש אחד אל ירושלם. וכן בנחמיה (ו עג—ח א): ויגע החדש השביעי ובני ישראל בעריהם, ויאספו כל העם כאיש אחד. ושם מסופר על קריאת התורה לפני העם, כי בוכים כל העם כשמעם את דברי התורה (שם ט). לא פורש מהי הפרשה שהביאה את העם לידי בכי? אבל מסתבר, שהיתה זו אחת הפרשיות של תוכחה שבתורה, כגון: פרשת המתאוננים (= ס', עשה לך), בה נאמר (במדבר יא י): וישמע משה את העם בכה למשפחתיו, שחז"ל דרשוהו⁸⁰: "על עסקי משפחות — על עריות הנאסרות

76. בעיקר בולט עניין מתן תורה בנוסח הקדום של בני א"י (להלן נספח א).

77. במדבר רבה סוף "בהעלותך"; תנחומא שם.

78. פרק מא. [וראה הערות ר"מ איש-שלום במהדורת "פסיקתא רבתי" שלו, בריש הפרקים לח, מא-מג].

79. JQR כרך 6, עמ' 21. 80. הובא ברש"י על אתר לפי יומא עה א (ושבת קל א).

להם". ואמנם, גם בימי נחמיה היה ענין המשפחות הנכריות אקטואלי ביותר ועליו גזרו צום מיד לאחר השלמת המועדים, כמפורש בנחמיה ט.

וכאן מעניין ביותר שענין הבכי של המתאוננים בא בסמוך מיד לאחר זכרנו את הדגה וגו', ובכך מתבארת לנו תגובתו של נחמיה על הבכי של העם בשמעם את דברי התורה: לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים (שם פסוק י). כלומר, המתאוננים שבמדבר בכו על ענייני מאכל — ואתם שמחו במאכל ובמשתה, כדי שיהיה "סימן טוב" לשנה החדשה...

והנה עצם זיקת האסיפה ליום ראשון של ראש השנה מקורו, כנראה, מקריאת הסדר "עשה לך" שבו אמור (במדבר י ז): ובהקהיל את הקהל לתקעו⁸¹. אבל ביום השני של ראש השנה קראו, כאמור, ס' "אסיפה לי שבעים איש מזקני ישראל", ולכן מסופר בנחמיה (ח יג): וביום השני נאספו ראשי האבות לכל העם, הכהנים והלויים, אל עזרא הסופר, ולהשכיל אל דברי התורה. כלומר, הואיל וראש הסדר "אסיפה לי" עוסק באסיפת הזקנים בלבד, ולא באסיפת כל הקהל, נאספו אז בימי עזרא ונחמיה לקריאת התורה ביום ב' דר"ה רק זקני העם ולא העם כולו כדאמול. וכידוע כבר נתבאר פסוק זה שבנחמיה ליום שני של ראש השנה⁸².

בסיכום: אין זה מן הנמנע שבפרקי עזרא ונחמיה מצאנו "שרידי עדויות" למנהג קריאת ב' הסדרים "עשה לך" ו"אסיפה לי" בשני הימים של ראש השנה.

ה

אותו מחזור שלשי, שנידון בפרק הקודם, אינו עולה יפה אלא אם נניח

81. ואכן למדו תנאים (תוספתא סוטה פ"ז ח; בבלי יומא ס"ט ב; סוטה מא א) מנחמיה ח ג' (המספרים על האסיפה בראש השנה) דיני מצוות הקהל, שזמנה בחג הסוכות. מפני שראו באסיפת עזרא ונחמיה מעין "הקהל" בועיר אנפין; השווה פי' "חסדי דוד" לתוספתא שם. אמנם, היקש זה של אסיפת ר"ה למצוות הקהל, גרמה מבוכה לכמה אחרונים, שנאלצו להגיה "הגהות" (כיומא שם), כדי "להתאים" הדברים על כנס... אולם אין צורך בכך, ואי אפשר להגיה נוסח הגמ' המצוטט מן התוספתא. מפרש אחד של התוספתא (בעל "מנחת בכורים") פירש המקרא בנחמיה — שהוא אמור במצוות הקהל (בסוכות...), ברם, כל הקשיים יסתלקו לפי הנחתנו בפנים, שסדר "עשה לך" היה סדרו של יום בר"ה, וממילא היה בו בנותן עניין גם לפרשת "הקהל" שגם בה משמעות של עניין החצוצרות, האמור בסדר "עשה לך". ומעניין, שגם פילון, בדברו על ר"ה (ראה ר"ח לשם הנ"ל הע' 7), אומר במפורש שיש כאן עניין גם לפורעניות חקלאיות, כגון בצורת וכד' — המהווים נושא עיקרי בקריאות יום ההקהל (ראה דברי פריד ב"סיני" סב, עמ' נז, סה"ס והע' 192, 204 למאמרו שם. וראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך "הקהל", כרך י, עמ' תמח והע' 76 שם).

וכאן יש לציין, שגם יום מתן תורה, הקשור קשר הדוק לר"ה, נקרא פעמים רבות בספר דברים בשם "יום הקהל" — והרי כאן זיקה נוספת של מתן תורה לס' "עשה לך". 82. ראה רש"י על אתר ותוספות לר"ה י"ב ב (ד"ה מימות). ועי' "סיני" ס, עמ' קמב'קמג, והערה 79 שם בדבר תעודה יהודית-מצרית מיום כד לאותו חודש, האמור בנחמיה ט א כיום אסיפה שלמחרת החג.

ששנה ראשונה שבמחזור היתה מעוברת; שהרי לפי כללי הלוח העברי צריכה שנה אחת מג' שנות המחזור להיות מעוברת. וכך יצא לנו שקראו ס' "ואתם תהיו לי" וס' "ואלה המשפטים" ⁸³ בב' ימי ראש השנה השניה במחזור; שאילו לגבי ר"ה הראשון או השלישי שבמחזור אין עיבור השנה "מזין" פרשיותיהם כלל. [בהודמנות אחרת נעמוד, אי"ה, על קריאת הסדרים בר"ה הב' שבמחזור הנידון אם היתה שנה ב' או שנה ג' שבמחזור מעוברת].

נפן כעת למחזור אחר: התחלת התורה בשבת סמוך לט"ו באב (= שבת נחמו) ⁸³*: עקבותיו של סיום מחזור זה מצאנו פריד במנהג אמירת שירת "האזינו" בת"ב ⁸⁴. לדעתי יש בסיום הפטרת, נחמו' במנהג הקראים רמז לקריאת סדר, בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ' (בראשית א א). שכן מנהגם של הקראים לסיים הפטרת שבת נחמו לא בפסוק כו שבפרק מ בישעיה, כמנהג רוב עדות ישראל בימינו, אלא בפסוק כב דוקא: "היושב על חוג הארץ... הנוטה כדק שמים וימתחם כאהל לשבת". בפסוק זה יש מעין "גזירה-שוה" לראש סדר "בראשית ברא" וגם "מעין המאורע" של הסדר. נמצא, שמנהג קראי זה מבוסס על גזירה-שוה של סיום ההפטרה לראש הסדר, חזיון שמצאנוהו כבר במקרים אחרים ⁸⁵, שהרי ראש ההפטרה סובב כאן על "מעין המאורע" של היום (= שבת א דנחמתא). בהתאם למחזור זה קראו בר"ה הראשון במחזור סדר "ויזכור אלקים את נח" (בראשית ח א), והפטרנו היתה, לפי מדרש אגדת בראשית (פ"ד-פ"ה), בירמיה (לא כ): "הבן יקיר לי אפרים... זכור אזכרנו עוד" וגו'. וראש הסדר וראש ההפטרה כלולים בפסוקי הזכרונות שבתקיעתא דרב ⁸⁶, וכבר הוכיח פריד כי במחזורי ספרד לר"ה נשתמר יפה גם זכר ראש ההפטרה האחרת לסדר זה (= חבקוק ג ב) הידוע לנו מקטעי הגניזה ⁸⁷. אין לנו איפוא צורך להתעכב כאן על הקריאות לימי ראש השנה הראשונה במחזור זה (על קריאת יום ב' דר"ה — במקום אחר) — ונדון כעת בסדרים "וישמע יתרו" ו"ואתם תהיו לי" (שמות יח א; יט ו) שנקראו בב' ימי ראש השנה השניה שבמחזור זה.

83. חשוב לעניין קריאת "משפטים" בר"ה הוא סידרת הפיוטים (הקרויים "מקדמות") למשפטים, למלכיות, זכרונות ושופרות הנמצאים בכ"י של קהילות צפון אפריקה — משמע שעניין ה"משפטים" בר"ה תפס בימים קדומים עמדה גבוהה ביותר, בדיוק כמו מלכיות, זכרונות ושופרות שהן חובת היום בר"ה [סידרת מקדמות מסוג זה ניתן למצוא: ב"אגרות שד"ל", חלק ד, עמ' 512-503; סדר רב עמרם (ורשא תרכ"ה), ח"ב, עמ' כג א — לא א (שם): "מקדמה ל משפטים" () , ועוד. וכמדומה, שמקדמות אלה עדיין נהוגות במקצת הקהילות הנ"ל].

83* עי' "סיני" סא, עמ' רפג. 84. שם כרך ס, עמ' קלה"ו.

85. השוה שם, כרך סא, עמ' רפב; שם סב, עמ' נו, הע' 146; שם סד, עמ' קלו; טקסטוס 6, עמ' 120, ועוד.

86. עי' "סיני" כרך סא, עמ' רפג.

87. כל הידיעות על ההפטרות השלשיות שבגניזה לסדרים בספרים בראשית—ויקרא ניתנות למצוא בנקל לפי תוכן העניינים שבראש ב' חלקי ספרו של י' מאן, הג"ל הע' 31. אמנם, נתגלו קטעים נוספים שלא נכללו בספריו של מאן, אבל אין הם משנים בהרבה מהמידע הכלול בספרי מאן.

זיקת סדר "ואתם תהיו לי" לר"ה נידונה כבר בפרק הקודם, שקראו סדר זה ביום א' של ראש השנה השניה במחזור שהתחיל בשבת לפני ר"ה, ואילו במחזור דגן, שתחילתו בסמוך לט"ו באב, חלה קריאתו ביום השני של ר"ה; ולענייננו — היינו הך. עלינו איפוא לבאר: מה ענין יתרו לר"ה? והתשובה פשוטה: ענין מינו דיינים ושופטים המסופר בסדר זה הולם יפה את רוח יום הדין והמשפט⁸⁸. וכבר עמדנו על מוטיב זה בדברינו בפרק הקודם על סדר "אספה לי". ודומה שיש רמזים לענייני ר"ה גם בפסוק המסיים את הסדר (יט ה): ועתה אם-שמעו תשמעו בקולי (= קול השופר)⁸⁸ ושמרתם את בריתי (= "זכר הברית"), והייתם לי סגולה מכל-העמים (= מלכיות)⁸⁹ כי לי כל-הארץ' (= בריאת העולם). נמצא, שהפסוק האחרון של הסדר נעוץ בראש הסדר (= וישמע יתרו... את כל אשר עשה אלקים למשה ולישראל' = אם-שמעו תשמעו בקולי), מלבד כל המוטיבים הנזכרים המשמעותיים לר"ה.

והנה, אנו יודעים שההפטרה השלישית לסדר "וישמע יתרו"⁹⁰, שתחילתה ישעיה לג יג, נסתיימה בפסוק: כי ה' שופטנו, ה' מחוקקנו, ה' מלכנו

88. בעיקר יש לשים לב לפסוק שבסדר (יח כא), המפרט את התכונות הנדרשות מהמועמדים להיות שופטים בישראל: יראי אלהים אנשי אמת שנאי בצע. תכונות אלה מקבילות למזמור כד בתהלים, המונה אף הוא תכונות דומות הנדרשות מהמועמדים לעלות להר ה' ולקום במקום הקודש: נקי כפים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשי ולא נשבע למרמה. כידוע, שמזמור זה הוא מזמור היום בר"ה הנאמר בב' לילות ר"ה לאחר תפילת העמידה, ופסוקים ממנו כלולים בפסוקי המלכיות שבתקיעות. כמו כן מקביל להם פסוק שלישי מההפטרה השלישית לסדר "וישמע יתרו" (ראה להלן בפנים): הולך צדקות ודובר מישרים, מואס בבצע מעשקות, נוער כפיו מתמוך בשחד, אוטם אזנו משמוע דמים ועוצם עיניו מראות ברע' (ישעי' לג טו).⁸⁸ חטיבת השופרות שבתקיעתא של יוסי בן יוסי מסתיימת בכל טור וטור שלה בתיבת "קול", שמשמעו: קול השופר, בעוד שהטורים בחטיבת המלכיות מסתיימת בתיבת "מלוכה" וטורי חטיבת הזכרונות — בתיבת "זכרון". וכבר מצאנו במדרשים שדורשים, וה' נתן קולו' — לראש השנה, שבו נשמע קול השופר (ראה: תנחומא בשלח ב [שם דרשו פסוק זה גם למתן תורה]; פסיקתא דרב כהנא, פכ"ד).

89. לפי הספרי (במדבר עז) והבבלי (ר"ה לב א) והתוספתא (ר"ה פ"ב) אנו כוללים פסוקי אלקות בפסוקי המלכיות — בודאי משום שבהם מובע הרעיון, שעם גתנית התורה לישראל קבלו עליהם מלכות ה', בניגוד לשאר העמים שסירבו לכך. מכאן, שהרעיון המבוטא בפסוק זה (= ישראל עם סגולה לה' מכל העמים) עשוי יפה להכשיר פסוק זה וכיוצא בו להימנות בין פסוקי המלכיות. ובכך אפשר להבין המנהג (מובא ברשימת ההפטרות שבאנציקלופדיה תלמודית, סוף כרך י'), המתחיל הפטרת ב' דר"ה בפסוק אחד שלפני הפסוק שאנו מתחילים בו: בעת ההיא נאס'ה אהיה לאלהים לכל משפחות ישראל, והמה יהיו לי לעם'. לפי מנהג זה ראש ההפטרה יש בה מלכיות וסיומה — זכרונות. אלא שהסיבה שאנו נוהגים להתחיל ההפטרה בפסוק שלאחריו (כה אמר ה' מצא חן במדבר' וגו') — תתבאר בפרק הבא; אבל גם בהתחלה זו מרומז אותו רעיון (= במדבר סיני "מצא" ה' את עמו ונתן לו את התורה באהבה וחסד ומלך עליו).

90. עיי' לעיל הערה 87.

הוא יושיענו' (שם כב). פסוק זה מופיע בפסוקי המקדמות למלכיות במקורות שהזכרנו לעיל הע' 83⁹¹ ולפיכך לא נטעה אם נקבע שמלכתחילה בחרו בהפטרות זו לסדר "וישמע יתרו", לא רק משום ה"גזירה-שוה" שבראשה לראש הסדר, אלא גם משום פסוק שלישי שבה⁹² ובעיקר משום סיומה, שיש בו "משפטיות"⁹³ ומלכויות. ואכן, מצאנו פסוק זה שהוא משמש כעין ציר שסביבו נסיפים חרוזי ה"מקדמה למלכויות", שתחילתה "אדיר השוכן במרומים"⁹⁴. כן מצאנו פסוק זה במדרש דברים רבה (פ"ה יא), שם הוא משמש כעין "מקבילה" לפסוק שבזכריה יד ט, הידוע לנו כאחד מפסוקי המלכיות בתקיעות; ומסתבר שהמדרש מרמזם כהפטרות לס' "אשימה עלי מלך" (דברים יז יד), שגם הוא וגם הסדר שלפניו ("שופטים ושוטרים", שם טז יח) שימשו קריאות לר"ה לפי אחד המתוזרים שבא"י, ועל כך בהזדמנות אחרת. וזה לשון המדרש הנז': "אשימה עלי מלך" — "רבנן אמרי, אמר הקב"ה: בעוה"ז בקשתם מלכים ועמדו המלכים והפילו אתכם בחרב... כיון שראו ישראל מה הגיע מתחת ידי מלכיהם התחילו צווחין הכל: אין אנו מבקשין מלך, למלכנו הראשון אנו מבקשין! כי ה' שופטנו, ה' מחוקקנו, ה' מלכנו הוא יושיענו". אמר להם הקב"ה: חייכם, כך אני עושה. מנין? שנא', והיה ה' למלך על כל הארץ וגו'". מכאן, שישעיה לג כב שימש אף הוא כאחד מפסוקי המלכויות בר"ה ולפיכך סיימו בו הפ' "וישמע יתרו", שהיה נקרא אף הוא בא' דראש השנה השניה שבמחזור שהתחיל בשבת נחמו.

גם לפי מחזור זה נקראו הסדרים "עשה לך" ו"אספה לי" בראש השנה השלישית שבמחזור. שהרי בר"ה השני כבר חפפו ב' המחזוריים זה את זה כמעט, ולא היה זה מן הדברים הקשים "להזדווג" ביניהם לגמרי בשנה שלישית שבמחזור... אף שבסוף המחזור שוב נתהוו ביניהם פער גדול, מטעמים שאין מקומם כאן.

1

כבר הובררה לנו זיקת הסדרים "עשה לך" ו"אספה לי" לר"ה, ועלה בידינו להוכיח שישע'י' כד כג הנזכר בפסוקי המלכיות ליוסי בן יוסי, שימש כראש הפטרת סדר "אספה לי".

עתה נפן ונעבור למחזור אחר: התחלת קריאת התורה בחנוכה. מחזור זה מרומז בפסיקתא רבתי (פ"ב): "וכמה חנוכות הם? שבע חנוכות הם. ואילו הן: חנוכת שמים וארץ, שנאמר: ויכולו השמים והארץ' (בראשית ב א). ומה חנוכה היה שם? ויתן אותם אלהים ברקיע השמים להאיר' (שם א יז)... ובסוף הפרק שם: שבע חנוכות הם, חנוכת ברייתו של עולם, דכתיב: ויכולו השמים ואין, ויכלו' "

91. ראה, למשל, סדר רב עמרם הנ"ל, עמ' כט. יש לשער שפסוקי הנביאים והכתובים של "מקדמות" הנ"ל לקוחים מתקיעות קדומות, ולפיכך גם עליהם יש להחיל הכלל שקבע נ' פריד בנוגע לפסוקי הנביאים שבתקיעות... ובאמת יש ראיות שונות שהרבה מפסוקי הנביאים שבמקדמות שימשו הפטרות לר"ה. ואכמ"ל.

92. ראה לעיל הע' 88. 93. ראה לעיל סוף הע' 83.

94. דוידזון, א 1088. מקדמה זו היא לר' יהודה הלוי, שחיברה, כמסתבר, בעקבות מקורות קדומים שהיו לנגד עיניו.

אלא לשון חנוכה... למדנו, שעניין בריאת העולם נדרש יפה בחג החנוכה, וכנראה שהיו פלכים בא"י שהתחילו התורה בחנוכה.

בהתאם למחזור זה הרי כשהגיע ר"ה הראשון במחזור — הגיע מועד הקריאה של הסדרים הראשונים בספר שמות. ובאמת מצאנו ראיות ברורות על זיקת שלושת הסדרים הראשונים בס' שמות [= (א) «ואלה שמות», א א; (ב) «ומשה היה רועה», ג א; (ג) «וילך משה», ד יח] לראש השנה. לכאורה קשה שמופיעים לפנינו ג סדרים רצופים לימי ר"ה. אולם ניתן קושי זה לסלק על נקלה ביודענו שנהגו להפטיר גם במנחה של שבת⁹⁵; ולפי דעת אחד מגדולי האחרונים לא היו מפטירים במנחה אלא כשחל חג באותה השבת⁹⁶. ולכן אם, למשל, חל א' דר"ה בשבת קראו במנחה סדר «ומשה היה רועה» ולמחרת בשחרית קראו הסדר שלאחריו, וכפי שנראה להלן היו כנראה קהילות שחילקו את הסדר השני לב' חלקים: החלק הראשון — למנחת א' דר"ה, והשני — לשחרית ב' דר"ה.

והרי הוכחותינו לזיקת סדרים ראשונים בס' שמות לר"ה:

א. הפסוק, וישמע אלקים את נאקתם, ויזכור אלקים את בריתו וגו' (שמות ב כד) מסיים את הסדר הראשון («ואלה שמות»). פסוק זה הוא אחד מפסוקי הזכרונות. ואפשר שחתימת ברכת הזכרונות («בא"ה זוכר הברית») נתבסס על פסוק זה. הרי שסדר זה יפה ביותר ליום הזכרון. אלא שכל הפטרותיו⁹⁷ הן באמת הפטרות לראש השנה. ואלו הן: 1. ההפטרה השלישית שתחילתה — כמנהג הרבה קהילות בימינו⁹⁸ — ישעיה כז ה, מסיימת באחד מקובצי ההפטרות השלישיות⁹⁹ בפסוק שכבר ראינו לעיל (פרק ד) זיקתו לר"ה ולפסוקי השופרות בתקיעתא דרב: והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול וגו' (שם כז ג), וכבר הוכחנו כראש הפטרת סדר «עשה לך» שנקרא בא' דר"ה¹⁰⁰. 2. הפטרת הספרדים לפרשת «שמות» השנתית

95. והנהגה הנחתות. עליהן — באנציקלופדיה תלמודית (כרך י, עמ' ד ובציונים שם).

96. ראה חידושי הרי"מ לשבת כד א. ודבריו מסתברים היטב גם לפי נתונים אחרים במקורות מהגניזה ומהמדרשים. עלינו להעיר, שביאור זה שבפנים לפשר זיקת ג' סדרים רצופים לר"ה הוא הפשוט ביותר; ואפשר להסבירו גם בדרכים אחרות, כגון שיש כאן מנהגים שונים של פלכים שונים בא"י בבחירת הסדר ליום הראשון של ר"ה, וכיוצא בזה.

97. הפטרות אלו נהוגות עד היום גם במנהג השנתי לפרשת «שמות». עליהן — ראה פרופ' ע"צ מלמד ב«תרביץ» כרך כד, עמ' 73-74, 82.

98. ראה: נ' פריד, «סיני» סא, עמ' רסה, הע' 7. 99. ראה לעיל הע' 87.

100. השוה לעיל פרק ד. ב«תרביץ» לח, עמ' 393/2 פירסם צ"מ רבינוביץ שרידי קרובת יניי לס' «עשה לך» ובין הפסוקים כצורתם הנלוים שם ל«מגן» ו«למחיה» מופיעים פסוקי ספר תהלים אלה: מי הוא זה מלך הכבוד (כד י); בחצוצרות וקול שופר (צח ו); אשרי העם יודעי תרועה; בשמך יגילון כל היום (פט טז). והנה הפסוק כד י אין לו זיקה ישירה לסדר «עשה לך», אלא שבא מכוח עניין המלכיות שהן חובת היום בר"ה. מכאן, שסדר זה היה נקרא בר"ה, וכבר ראינו לעיל פרק ד שהמדרשים מצטטים פסוק אחר ממזמור כד. הפסוק פט טז זיקתו לסדר «עשה לך» ברורה בהחלט וכבר מצאנו במדרשים (למשל, מדרש תהלים פא ד) נדרש לבמדבר י ב"ד. וגם מצאנוהו במדרשים רבים הקושרים אותו לר"ה, שהוא יום תרועה (מד' תהלים שם וכל אותם המדרשים הרבים שציננו מנדלבוים במהדורת פסדר"כ שלו,